

“UÇURUM DƏRƏLƏR” HANSI DƏRƏLƏRDİR?

yaxud N.Nərimanovun yaradıcılığında “din” problemi

Tayyar SALAMOĞLU,
ADPU-nun professoru

Dində və dinin təfsirində elm və ağıl.

Nərimanov həqiqi möminliyin şərtlərini izah edərkən Qurani-Kərimi, şəriəti və Məhəmməd peyğəmbərin hədislərini çıxış və istinad nöqtəsi kimi alır. Yazıçı “Pir”in qəhrəmanı Məşədi Allahverənin obrazı vasitəsilə öz soydaşlarına, bütün müsəlman cəmiyyətlərinə çatdırmaq istəyirdi ki, Qurani-Kərim elmə böyük yer ayırır, dnyanın elm və ağıl vasitəsilə dərkini nəinki qəbul edir, hətta onu qabağa çəkir; Allahın dərkində elmə və ağıla müstəsna yer ayırır. Nərimanov hələ “Bahadır və Sona”da “ağlınızın naqisliyi” məsələsini qaldırır, dini hökmləri dərk etməkdə ağılın gücünə istinadı önə çəkirdi. “Pir” povestində bu məsələ Məşədi Allahverənin dini inancında nadanlığın tutduğu yerə münasibətdə daha ciddi şəkildə qoyulur. Məlumdur ki, Məhəmməd peyğəmbərin hədislərində nadanlıq, elm və ağıl məsələlərinə dönə-dönə qayıdır. Bu hədislərdən birində deyilir: “Öyrənin, öyrədin, başa düşün və nadan halda ölməyin”. Ağılla bağlı başqa bir hədis də çox ibratəmizdir: “İnsanın mayası ağıldır və ağıl olmayanın dini də yoxdur”.

Qurani-Kərimdə də hər şeyin dərkində ağıla istinadın vacibliyi dəfələrlə xatırladılır. “Ən-nəhl” surəsindəki bir neçə ayədə bu məsələ öz əksini tapır. Hər hansı bir məsələyə münasibətdə “bunda ağılla düşünənlər üçün ibrətlər vardır” hökmü bir neçə ayədə (12-ci, 67-ci, 69-cu ayələrdə) təkrar olunur. 35-ci ayədə isə oxuyuruq: “Onların (peyğəmbərlərin - T.S.) borcu ancaq Allahın hökmlərini insanlara təbliğ etmək, insanların borcu isə Allahın onlara verdiyi ağıl və iradə ilə haqqı batıldən ayırmaq, yaxşı işlər görüb savab qazanmaqdır”.

Nərimanov Məşədi Allahverənlərin nadanlıq pəncəsində qalmasından, buna görə də öz ağıla və ətrafındakıların ağıllı məsləhətlərinə istinad imkanlarını itirməsindən cəmiyyətin sosial faciəsi kimi bəhs edir. Pirin ilahi gücü haqqında eşitdikləri sərsəm fikirlər müqabilində Məşədi Allahverən özünün və ailəsinin həyatını faciəyə çevirir. Xəstə oğlunun nəcətini həkim müalicəsində yox, yalançı pirin möcüzələrində axtarır. Nərimanov Məşədi Allahverənlərin nadanlığını və fanatizmini ürək ağrısı, eyni zamanda, dərin vətəndaş narahatlığı ilə bədii təhlilin mərkəzinə gətirir:

“Hərgah istəyirsinizsə belə bədbəxt balalarınız bir də dünyaya gəlməsinlər, özünü müalicə ediniz...”

Həkimin bu sözləri Məşədi Allahverənin heç beyninə batmadı, qulağına girmədi. Bu fikri edirdi: “Həkim boş sözdür söyləyir. Bu doğrudur, 30 yaşında bərk kif azarına mübtəla olmuşdum. İndi bu iyirmi ilin ərzində bədəndə azarmı qalar?” Fəqət onu düşünməyirdi ki, ikinci arvadının uşaq düşürməyinə də bunun mərzəsi səbəb ol-

muşdu. İndisə iki tərəfdən - həm Gülbadam və həm özü Cəbi kimi bədbəxt bir uşağın dünyaya gəlməsinə səbəb olduğunu nəinki düşünmürdü, hətta həkimin sözlərini cəfəng bir şey hesab edirdi. Daha həkim sözü yanında danışmaq olmurdu. Yenə dualar yazıldı, nəzirlər çıxıldı...”. Nərimanov demək istəyir ki, Məhəmməd peyğəmbər “insanın mayası ağıldır” deyəndə insanı həyatı ağıl vasitəsilə idraka çağırırdı. Yazıçı məsələni belə qoyur ki, əgər Məşədi Allahverən Məhəmməd peyğəmbərin kəlamından xəbərdar olub, bu kəlamın məntiqini ağılın gücü ilə dərk etsəydi, nəcəti yalançı pirdə axtarmaz, tibb elminin zamanındakı uğurlarına üz tutardı. Bir vətəndaş kimi Nərimanovu ağırdan və narahat edən o idi ki, cəmiyyətin bətninə xərcəng xəstəliyi kimi daraşan yalançı din xadimləri-din alverçiləri Məşədi Allahverənin həkim müalicəsindən bəhrələnməyə gedən yolunu bağlamış, mahiyyətə isə onun işıqlı dünyaya çıxışını qapamış, həyatının zülmətə çevrilməsinin səbəbkarı olmuşdular.

Din və dövlət

Nərimanov cəmiyyətdə total şəkli almış sosial bəladan söhbət açırdı. Din adından alver edənlərin, soydaşlarını - dindaşlarını qaranlıqda saxlamağa maraqlı olanların cəmiyyətdə daha tez, daha intensiv təsir gücünü görür və bu, yazıçıda mə-nəvi sarsıntı yaradırdı. Lakin o, ümitsizliyə qapılmır, cəmiyyətin maarif işığı ilə işıqlanacağına ümid bəsləyir və bu ümidlə də qələmi əldən buraxmırdı. Nərimanovun bütün əsərləri bu ümid işığında qələmə alınıb. “Bahadır və Sona”da Sonanın İslamın “elmin intişar tapmağı”na mane olan bir din olması qənaətinə qarşı Bahadır deyir:

- Sona xanım! Zəhirdə həqiqət belədir, görünür. Fəqət bu məsələyə bir az ehtiyatlı girişmək lazım gəlir: hamı millətlərdə ruhanilər bir neçə səbəblərə görə dünya elmlərinə həmişə düşmən olublar, yəni tərəqqi yolunu mümkün olan qədər millətin üzünə bağlı qoyublar. Lakin bu məsələdə xristian aləmi ilə müsəlman aləmində bir təvafüt görünür. Xristian aləmində ruhanilər alimlərə düşmən olublar, sa da, fəqət padşahlar və dövlət ruhanilərlə müdam müharibədə bulunublar. Ruhanilər əski qanunlara yapışarkən camaatı qaranlıqda saxlamaq istəyiblər.

Padşahlar - dövlət isə zamanənin təqazasına görə təzə qanunlar meydana gətirməklə millətin tərəqqisinə çalışıblar. Xristian aləmi müdam belə bir müharibədə olarkən özünü ruhanilərin zəncirindən yavaş-yavaş xilas edibdir. Müsəlman aləminə diqqət edərsiniz isə bu müharibəni görməzsiz”.

Göründüyü kimi, Bahadır, təbii ki, eyni zamanda, müəllif İslam dininin və ümumiyyətlə, dinlərin elmi tərəqqinin əleyhinə olması fikrini qəbul etmir. Bahadır dinlə din xadimlərinin başqa-başqa anlayışlar olmasına diqqət çəkir. Din xadimləri öz mənafevləri üçün İslam dinini, xüsusən dünyəvi elmlərə mühafizəkar yanaşma kontekstində insanlara təqdim edirlər. Bahadır düşünür ki, bütün monoteist dinlər, o cümlədən İslam dini cəmiyyətin tərəqqisinə təkan olmaq üçün Allah tərəfindən nazil edilmişdir. O, ərəb dünyasında İslamın nazil olmasının səbəbi haqqında deyir: “Öz uşaqlarını həlak edən, qətlə qoymuş heyvanların ətinə yeyən, oğurluq, quldurluq ilə dolanan, bir Allahın yerinə min dörd yüz bütlərə səcdə edən əxlaqı büsbütün pozulmuş ərəblərə, əcəba, nə üçün dini - islam gəldi. Əlbəttə, əxlaqı pozğun millətin əxlaqını düzəltmək üçün, yəni ona tərəqqi yolunu göstərmək üçün. Açıq söyləyək: bir camaat üçün müəyyən bir din ortalığa gəlirsə, haman camaat səbəb olur, deyilmi? Belə olan surətdə demək olarmı filan din filan millətin tənəzzülü üçün gəlir? Buna bə-rəks görək deyil: hər din camaatın tərəqqisi üçün gəlir”.

Nərimanov İslam dininin mütərəqqi məzmununu, insan əxlaqını, mənəviyyatını təkmilləşdirmək gücünü qəbul edir, lakin sivil dünyada olduğu kimi, dinin dövlətdən ayrılması, cəmiyyətin şəriət qanunları ilə yox, dövlət qanunları ilə idarə edilməsi, başqa sözlə, dünyəvi dövlət qurmağın vacibliyi məsələsini qaldırır.

Bu cür düşünərkən o, şəriət qanunlarının zamanın tələblərinə cavab verməməsi qənaətinə deyil. Onu narahat edən din xadimlərinin şəriət qanunlarını təhrif etməsi və bu halın cəmiyyətdə total şəkli almasıdır.

Nərimanov öz düşüncələrinin islam ehkamlarına zidd olmadığı qənaətindədir. Onun fikrincə, Məhəmməd peyğəmbərin hər şeydə ağıla istinad etmək zərurəti ilə bağlı tövsiyyəsi imkan verir ki, insanlar cəmiyyəti idarə üçün daha mütərəqqi yollar axtarışında olsunlar.

Lakin dinin dövlətdən ayrılmasını praktik olaraq həyata keçirmək çətin məsələ idi. Nərimanov yaşadığı cəmiyyətin psixoloji cəhətdən buna hazır olmadığını da bilirdi. Eyni zamanda, din adına sonradan yaranan “uçurum dərələri”nin milləti (millətləri) zəlalətə doğru aparması, hər cür tərəqqinin qarşısını alması ilə də razılaşa bilmirdi. Bununla bərabər, Nərimanov məsələnin qoyuluşunu lazım bilir və bunu bir problem kimi bədii təhlil predmeti edirdi. Burada mütəfəkkir yazıçının məqsədi aydın idi. Məsələnin estetik düşüncə müstəvisinə çıxarılması ictimai şüura təsir edə bilər, onu bu və ya digər dərəcədə oyada bilərdi.

Bir daha “uçurum dərələri” haqqında

Nərimanov müsəlman-xristian qarşıdurmasını Allah tərəfindən nazil olan dinlərin təsdiq etmədiyini, bu qarşıdurmanı gerçəkləşdirən sədlərin sonradan yaranıb ictimai şüurda kök atması məsələsini qoyur və qələminin bütün gücü ilə buna qarşı çıxırdı. Nərimanov belə bir məntiqdən çıxış edirdi: Madam ki, Qurani-Kərimin özündə təsdiq olunurdu ki, O (Qurani-Kərim - T.S.) “özündən əvvəlkilərin (ilahi kitabların) təsdiqi”dir (Yusif surəsi, 111-ci ayə), madam ki, Qurani-Kərim “özündən əvvəlkiləri (Tövrati və İncili) təsdiq və Kitabı (Lövhi-Məhfuzdakı) hökmləri” ətraflı izah edir” (Yunus surəsi, 37-ci ayə), madam ki, xristianlığın əsasında İncil, yəhudiliyin əsasında Tövratin hökmləri dayanır və Onların hər biri insanlara bir olan Allah tərəfindən göndərilmişdir, onda bu dinlərin qarşı-qarşı qoyulmasının məntiqi nədir? Nərimanov düşündürən odur ki, Xristian-İslam qarşıdurması bütün məntiqsizliyi ilə birlikdə şüurlarda möhkəm kök atmış və o köklərin rüşələrini qırmaq o qədər də asan deyil. “Bahadır və Sona”da bu problem bütün çətinlikləri ilə birlikdə qoyulmuşdur. Sonanın Allahın göndərdiyi dinlər arasındakı “uçurum dərələri”ni rədd edən məntiqinə qarşı (“Bundan əvvəl ikimizin arasında görüncə “uçurum dərələri” indi mənim üçün görünmür”) anası baş-

qa bir məntiq qoyur: “Fəqət bunu demək istəyirəm: Bahadırın və sənin fəlsəfənizdən millətin xəbəri yoxdur. Təklidə fəlsəfəniz gözəl də olmuş olsa, camaat hamı fəlsəfənizə nifrətlə baxacaqdır. Camaatın fəlsəfəsi müəyyən qanunlar və əbabalarımızın adətləridir, qızım!”

İstər Sona, istərsə də Bahadır Maşonun sözlərindəki həyatı gücü bilir və bu “güc”ə qarşı çıxmağın mümkünsüzlüyünü dərk edirlər. Qəhrəmanların faciələri də elə bu dərk etmədən doğur. “Ah, insanları bir-birindən ayırın “uçurum dərələri!” Mən sizi məhv etmək istərkən siz mənə məhv etdiniz... Fəqət əmin olunuz, siz axırda məhv olunacaqsınız” - Bahadırın bu sözləri də həmin “güc”ü dərk etməyin nəticəsi kimi meydana çıxır. Bahadırın ölümü tragik karakter daşıyır. Müəllif onu “hamı insanları birləşdirmək istəyən be-yin” kimi xarakterizə edir. Bahadırın əqidəsi onun cismani məhvinə gətirib çıxarsa da mənəvi qələbəsinə təmin edir. Çünki onun “hamı insanları birləşdirmək” haqqında düşüncələri, həyat fəlsəfəsi xəstə bir xəyalın məhsulu deyil. Bu istəkdən çıxış edərkən o, bir olan Allahın hökmlərinə söykənir. İnsanların bir olan Allah - Tövhid ətrafında birləşməsi “hamı insanları birləşdirmək” üçün kifayət edir. Lakin Tövhidlə bağlı tarixdən üzü bəri davam edən və müxtəlif mənafevlərə xidmət edən təhriflər hələlik bu birləşməyə mane olan vasitəyə çevrilir. Lakin qəhrəmanın ölümü bizi onun fəlsəfəsi ilə bağlı pessimizmə aparmır. Bahadırın “fəqət əmin olunuz, siz axırda məhv olunacaqsınız” sözləri oxucunun gələcəyə nikbin baxışını təmin edir. Maraqlıdır ki, Nərimanovun qələmi həyatın gerçək üzünə tam bir sədaqət nümayiş etdirir. Yazıçı maarifçi realizmə xas olan “xoşbəxt final”dan bilərəkdən imtina edir. Bununla da məsələnin ciddiliyini sona qədər dərk etdiyini bir daha nümayiş etdirir. Lakin məsələnin ciddiliyi və ağırlığı Nərimanovun bir qəhrəmanını ölümə aparsa da, yazıçı problemi dönə-dönə bədii təhlil müstəvisinə çıxarmağı lazım bilir. “Nadir şah” faciəsində məsələ daha açıq şəkildə qoyulur.

“Nadir şah”da “Bahadır və Sona”da qoyulmuş “uçurum dərələri” və “sonradan düzəlmiş dürlü-dürlü qanunlar” məsələsinə tam bir aydınlıq gətirilir. Bu məsələnin həm “Pir”də, həm də “Nadir şah”da açığa çıxan tərəfləri həmin ifadələrin metaforik məzmun qatının dinləri yox, dinləri öz ilkin variantından (məzmunundan) uzaqlaşdıran amilləri nəzərdə tutduğunu sübut edir. Bu mənada faciədə Nadir şahın aparmaq istədiyi islahatların məzmunu bizi çox mətləblərdən agah edir. Hələ “Bahadır və Sona”da xristian dünyasının vaxtında dini dövlətdən ayırmağa özündə güc tapması, xristian dünyasının tərəqqisində bu amilin birbaşa rol oynaması qənaətindən çıxış edən Bahadır məsələni belə qoyurdu: “Xristian aləmi müdam belə bir müharibədə olarkən özünü ruhanilərin zəncirindən yavaş-yavaş xilas ediblər. Müsəlman aləminə diqqət edərsiniz isə bu müharibəni görməzsiz. Padşah həm xəlifə olub da, həm dövlətin yol göstərənini. Padşah - xəlifə, ya zamanənin ən böyük ruhanisi tərəqqi yolunu camaatın üzünə qəsdən, ya səhvən bağlayıblar?”

Nərimanov düşünür ki, din xadimlərinin dövlət işinə qarışması bu gün özünü doğrultmursa, “tərəqqi yolunu camaatın üzünə ya qəsdən, ya səhvən bağlayıb”sa, onda məhz məsələni Məhəmməd peyğəmbərin göstərdiyi yolla həll etmək lazımdır. Nərimanov yazır: “Həmin bu mətləbi Məhəmməd peyğəmbər aşkar deyibdir. Yəni hər işi ağıla həvalə et, ağıl nə buyursa, ona əməl et...”. Nadir şah məhz bu yolla gedir. O, müsəlman dünyasının iki məzhəbə - sünni və şiə məzhəblərinə ayrılmasını birliyə və tərəqqiyə əsas maneə kimi başa düşür.

(Davamı 6-cı səhifədə)

(Əvvəli 3-cü səhifədə)

Nadir şah məhz ağlın məntiqi ilə düşünür ki, “gərək bu iki məzhəb birləşə”. İki məzhəbi birləşdirməkdə, bu çətin və müşkül işi həyata keçirməkdə əsas məqsədinin nə olduğunu Nadir şah əsərdə izah etmirsə də, müəllif onun bu niyyətinin əsas məramını Mirzə Mehdi xanın dili ilə ifadə edir: “İki məzhəbin birləşməyi həqiqət gözəl, yaxşı bir fikirdir. Çünki ədavət bilmərrə ortalıqdan götürülər, mədəniyyət artar, hər iki millət qüvvətlənər”.

Aşkar görünür ki, Nadir şahın islahatlarında yer alan bu məsələ “hamı insanlar bir nöqtəyə gərəkdir yerləş etsinlər” qənaətindən çıxış edən Nərimanovun bu “yerləş”ə mane olan “uçurum dərələr”dən birini aradan qaldırmaq məqsədinə hesablanıb. Nadir şahın islahatlarına mahiyyət planında nəzər salanda aydın olur ki, maarifçi sənətkarın Nadir şahın fəaliyyəti ilə gerçəkləşdirmək istədikləri əslində bütün həyatı və yaradıcı fəaliyyəti boyu onu düşündürən məsələlərdir.

Nadir şah “mollaların ixtiyarını azaltmaq” haqqında düşünür. Bu addımını əvvəlcə o dövlətin iqtisadi mənafeyi naminə atmaq istədiyini desə də, əsl məqsədini bir qədər sonra açıqlayır: “Əvvəla, bu qanundan sonra hər bir tənbel mollalığa qaçmaz. İkinci, mollalığa layiq olan şəxslərə, dinə rəvac verən üləmalara, İslamın qeyrətini çəkən axundlara məvacib təyin edəcəyəm... Əsl mətləb budur ki, mollanı öz ixtiyarına qoymamaq. Bir dövlət ki, mollalar ixtiyarında yaşadı, ol dövlətdə tərəqqi olmaz... Çünki bir neçə səbəblərə görə molla qismi həmişə çalışır ki, xalq qaranlıqda yaşasın... Daha doğrusu, dövlətə

“UÇURUM DƏRƏLƏR” HANSI DƏRƏLƏRDİR?

***yaxud N.Nərimanovun
yaradıcılığında
“din” problemi***

dair qanunları bilmərrə ruhanilərdən ayırmaq gərəkdir...”. Nadir şahın islahat planında söhbət nədən gedir? Nərimanov Nadir şahın fəaliyyəti ilə “Bahadır və Sona”da qoyduğu problemə dövlət səviyyəsində siyasi həll verir. Əslində, Nadir şah o təbəqə haqqında söhbət açır ki, onlar “uçurum dərələr”in bilavasitə yaradıcılarıdır. Əlbəttə, bütün ruhanilərin milli tərəqqi prosesində mühafizəkar-mürtəce yol tutduğunu düşünmək olmaz və tam qanunauyğundur ki, Nərimanov da belə düşünür. Ümumiyyətlə, Nərimanov ruhaniləri iki qismə bölür: birincisi, millətin tərəqqisi naminə çalışan mütərəqqi ruhlu ruhanilər, ikincisi, milləti qaranlıqda saxlamağa çalışanlar.

Nadir şah da məhz bu düşüncə ilə “mollalığa layiq olan şəxslərə, dinə rəvac verən üləmalara, İslamın qeyrətini çəkən axundlara” məvacib verməyi nəzərdə tutmaqla onların ictimai proseslərdə oynadığı mütərəqqi roldan söhbət açır. Nadir şahın “dövlətə dair qanunları bilmərrə ruhanilərdən almağ”ı planlaşdırması ilə Nərimanov dünyəvi dövlət problemini qaldırır.

Nərimanovun multikulturalizmi.

Dini tolerantlıq və müasirlik

Nadir şah deyir: “İkinci fikrim budur: gərəkdir İncil bizim dilə tərcümə oluna”. Bu planını həyata keçirməkdə Nadir şah öz məqsədini aşağıdakı kimi izah edir: “Dövlətin mənfəəti üçün hər padşaha lazım gəlir qeyri-tayfanın dinini bilsin, tainki qeyri-tayfa ilə dininə müvafiq rəftar olunsun”. Nadir şahın dilindən səsləndirilən bu fikirlər Nərimanovun dini tolerantlıq haqqında düşüncələrinin ifadəsi olmaqla və əsərin müasirliyini şərtləndirən keyfiyyətlərdən biri kimi çıxış etməklə bərabər, yazıcının bütün əsərlərindən keçən ümumi bir konsepsiyanın təsdiqi kimi səslənir: “İncil”lə təmsil olunan xristianlığın da əsasında Tövhid dayandığı, “İncil” Allahın nazil etdiyi müqəddəs kitablardan biri olduğu, həqiqi “İncil”lə Qurani-Kərim arasında ziddiyyət olmadığı üçün hər iki dinin daşıyıcıları bir-birinə ehtiram bəsləməlidirlər. Bu konsepsiya çağdaş zamanda aktuallaşan tolerantlıq və multikultural dəyərlər baxımından da tam müasir və aktual səslənir.